

کتاب شناسی تحلیلی توصیفی تجارب الامم

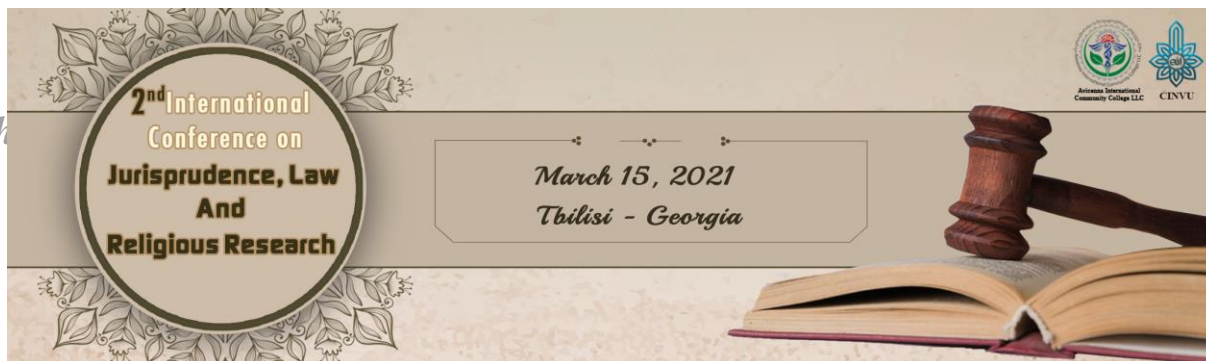
محمد امین قدرتی سیاهمزگی

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران

چکیده

کتاب تجارب الامم نوشته ابوعلی مسکویه رازی تالیف شده در قرن چهارم و پنجم از جمله مهمترین منابع تاریخ ایران و جهان، خصوصاً در دوره پس از اسلام و روزگار خود مولف در عصر آل بویه است. این کتاب از آن جهت که با نگاه خردمندانه، تحلیلی و عبرت آموزی به تاریخ می نگرد از اهمیت بسیاری برخوردار است. از آنجا که در تحقیقات تاریخی شناخت کتب به دلیل تسریع و کمک به مورخ در انتخاب منابع دارای اهمیتی همپای خود منابع است، کتابشناسی کتب تاریخی امری ضروری است. به همین جهت نوشتار حاضر قصد دارد تا با روش تحلیلی-توصیفی به معرفی کتاب تجارب الامم بپردازد.

واژگان کلیدی: کتاب شناسی، تجارب الامم، مسکویه، کتاب شناسی تحلیلی توصیفی، تاریخ

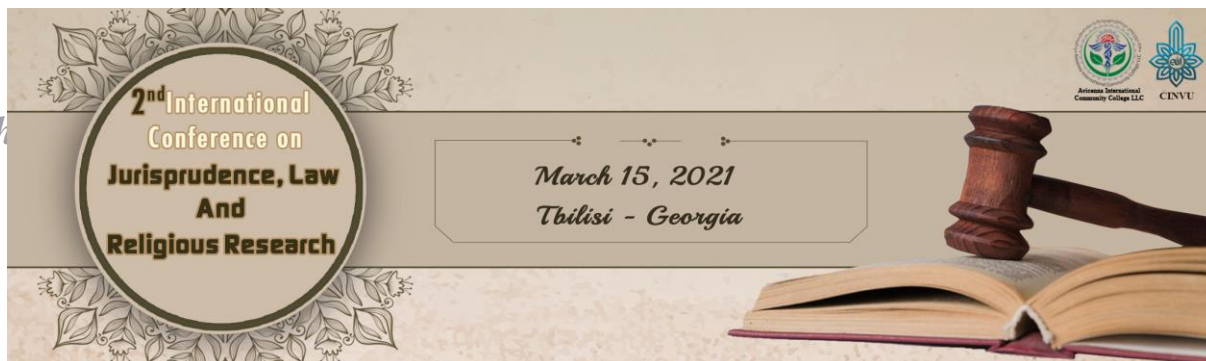

مقدمه

کتاب تجارب الأمم، یکی از مشهورترین کتب تاریخی، نوشته ابوعلی مسکویه رازی (د ۴۲۱ ق/ ۱۰۳۰ م)، مورخ، فیلسوف، پزشک و ادیب ایرانی است. موضوع تجارب الامم تاریخ عمومی جهان، و مشتمل بر اخبار و رویدادها از آغاز تا روزگار مؤلف بر مبنای عبرت آموزی و تحلیل است. این کتاب به زبان عربی و در قرن چهارم و پنجم هجری تالیف شده است.

علت نامگذاری و جهات تالیف کتاب :

نام کتاب تجارب الامم (آزمونهای مردمان) است. مسکویه در مقدمه‌ای که نوشته به نام کتابش تصریح کرده و می‌گوید: «پس، این کتاب را گرد آورده‌ام و آن را تجارب الامم نامیده‌ام.» دسته‌ای از نویسندگان، از جمله ابن اثیر (7:118، 868) و ابن خلدون (3:772) نام اثر مسکویه را درست ضبط کرده چیزی بر آن نیفزوده‌اند. ولی در آثار رودراوری در ذیل (ص ۵) و سخاوی به نقل از اتحاف الوری دنباله «و عواقب الهمم» بر آن افزوده شده است که از دو جهت نادرست است. این افزوده‌ها به هر صورت که باشد، از سجع گرایی که بویژه در نامگذاری کتاب‌ها باب بوده است سرچشمه می‌گیرد. این شیوه چندان رایج بوده است که کاتبان و ناسخان، اگر نام کتابی را بدون دو پاره هماهنگ می‌دیدند خود بر آن سجعی می‌افزوده‌اند. پس می‌توان نتیجه گرفت که افزوده تعاقب الهمم یا عواقب الهمم ساختگی است و بخشی از نام کتاب مسکویه نیست. زیرا چنان که در آغاز گفتیم، وی خود به نام کتابش تصریح کرده است. همچنین وی از آن‌جا که خود را کارگزار ویژه ممدوح دانسته، و شرح رویدادها را نیز تا ۳۶۹ ق/ ۹۷۹ م، یعنی اواخر پادشاهی عضدالدوله (۳۷۲-۳۲۴ ق/ ۹۸۲-۹۳۶ م) پی گرفته، پیدا است تجارب الامم را به نام او نوشته، در مقدمه آن خود را از کارگزاران ویژه او خوانده و به گنجوری مالی برای عضد الدوله اشاره‌ای کرده است. (چ تهران، ۵۱/۱-۵۳). با کمک از مقدمه کتاب می‌توان نتیجه گرفت تاریخ در نظر مسکویه مشتمل بر رویدادهایی است که انسان می‌تواند در زندگی فردی و اجتماعی خویش از آن پند گیرد و آن را در پیشامدهایی که مانندش همیشه پیش می‌آید و همتایش پیوسته روی می‌دهد، فرا روی خویش بدارد. هنگامی که انسان آن حوادث و ارزش‌های آزمون‌اش را بشناسد و از آن پند گیرد، این سبب خواهد شد تا از حوادثی که در تاریخ بر سر مردمی آمده است، پرهیزد و بدانچه سبب نیکبختی مردمی بوده است، چنگ زند. وی قصه‌های بی‌پایه و آمیخته با افسانه‌ها و مثل‌هایی که سودشان جز خواب آوردن یا سرگرمی نیست را نقد می‌کند و آنچه را که ارزشمند است، از آن بیرون می‌کشد و آنچه را که تهی از ارزش تاریخی

است، به سویی می‌افکند. مسکویه به گزارش‌های پیش از طوفان به این دلیل که فاقد ارزش تاریخی‌اند، اعتماد نکرده است و معجزه‌های پیامبران را از آنرو که برای مردم روزگارش قابل تکرار و تجربه نبوده است، در کتاب خود نیاورده است. البته مسکویه کتابی جداگانه در صفات پیامبران نوشته و آن را احوال الحكماء و صفات الانبياء السالفین نام نهاده است.

محتویات کتاب :

این کتاب در یک تقسیم بندی کلی به دو دوره پیش از اسلام و پس از اسلام و همینطور در یک تقسیم بندی در نسخ خطی به شش بخش تقسیم شده و به ایران باستان نیز توجه ویژه ای کرده و در ادامه خلاصه ای از نکات مهم مطرح شده در باره تاریخ ایران باستان، پیش از اسلام و پس از اسلام در این کتاب اشاره می‌شود.

دوره پیش از اسلام

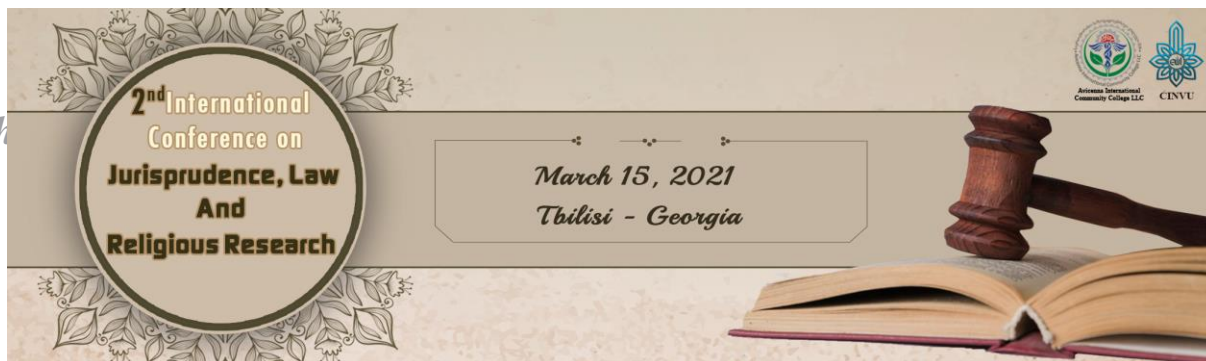
الف) عهد اردشیر در تجارب الامم

این بخش شامل وصایای سیاسی اردشیر بابکان به شاهان پس از خود و دارای مطالب مختلفی است مانند: تأکید بر اتحاد دین و دولت، براندازی فرقه‌های بدعت‌گذار، طبقات چهارگانه رعایا «جنگجویان»، «روحانیون»، «دبیران و منجمان و پزشکان»، و «صنعتگران و بازرگانان و کشاورزان»، پرهیز از سهو و خطا، تن‌آسایی، بخل، خشم، ستم و حسد و تأکید بر میانه‌روی. از دیگر مطالب مهم عهد اردشیر، سفارش پادشاه به انتخاب ولیعهد خوب و بدون آشکار کردن نام جانشین است.

(تجارب الامم، ج ۱، ص ۱۲۲)

ب) سرگذشت نامه انوشیروان

سرگذشت نامه خسرو انوشیروان «ذکر قطعۀ من سیره انوشروان و سیاساته» که متن آن تنها در تجارب الامم باقی‌مانده است، از منابع مهم در شناخت دوره پادشاهی خسرو انوشیروان محسوب می‌شود. این متن در کتاب اینگونه آغاز می‌شود: «در آنچه انوشروان درباره زندگی خویش نوشته است، خواندم». این زندگی‌نامه که مطالب آن به روایت اول شخص (خود انوشیروان) نقل شده، دارای ۱۲ بخش است که هر یک با جمله «قال انوشروان» آغاز می‌شود.

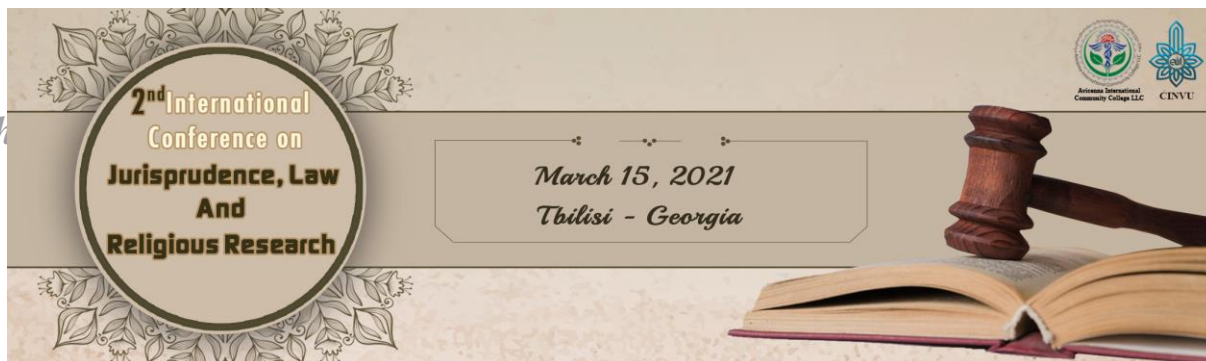
در بخش اول و دوم، انوشیروان توطئه گروهی بدعت‌گذار را شرح می‌دهد که رهبر آن‌ها در ملاقات با او شجاعانه عقاید خود را ابراز می‌کند و حتی قتل شاه را واجب می‌شمرد. بخش‌های سوم و چهارم شامل سیاست‌های مملکت‌داری انوشیروان است. در بخش پنجم او از معتقدان به دینی جز زردشتی (احتمالاً مسیحیان نسطوری) سخن می‌گوید که اشراف مملکت پنهانی آن را تبلیغ می‌کردند. بخش ششم مشتمل بر مذاکره انوشیروان با قبایل ترک شمالی (هونها) است که به اتحاد با ایشان انجامید؛ در بخش هفتم او از کارهای خود در بیست و هشتمین سال حکومتش (۵۵۹م) سخن می‌گوید؛ در بخش هشتم مربوط به معتمدانی است که برای رسیدگی به امر مالیات‌ها مأمور شده بودند و در بخش نهم به پیمان بستن شاه با ۴ دسته از ترکان ناحیه خزر در سی و هفتمین سال سلطنتش (۵۶۸م) سخن می‌رود. اظهار ندامت خاقان بزرگ از عهدشکنی‌های خود و تأکید بر دادگری، توجه پادشاه به روش‌های حکومتی اقوام دیگر و تساهل مذهبی او، از دیگر بخش‌های این زندگی‌نامه است. (تجارب الامم، ج ۱، ص ۱۸۸ و ۲۰۴)

جایگاه دوره پیش از اسلام کتاب تجارب الامم در پژوهش‌های تاریخی

باید گفت که توجه ابوعلی مسکویه به تاریخ و فرهنگ ایران پیش از اسلام و تألیف این بخش از کتاب احتمالاً به سیاست‌های ممدوح او، عضدالدوله در احیای شاهنشاهی ایران در مقابل خلفای عباسی مربوط می‌شود؛ به‌ویژه که گفته‌اند، عضدالدوله نخستین فرمانروای ایران دوره اسلامی است که گویا خود را به‌طور رسمی شاهنشاه نامیده است. همان‌گونه که کریستن سن یادآور شده است، اگرچه بخش پیش از اسلام تجارب الامم به لحاظ اهمیت در پژوهش‌های تاریخی، نه همپایه منابع دست اولی چون تاریخ طبری و تاریخ حمزه اصفهانی، بلکه مانند آثار مورخانی چون ابن اثیر و حمدالله مستوفی، منبع درجه دوم محسوب می‌شود، ولی دو بخش «عهد اردشیر» و «سیره انوشیروان» منقول در این کتاب، بی‌گمان از منابع دست اول در تاریخ و فرهنگ ایران دوره ساسانی است.

بخش دوره اسلامی (تا ۳۶۹ق)

شرح وقایعی که در روزگار مؤلف اتفاق افتاده به نوعی مهمترین بخش کتاب است و این کتاب را به‌مهم‌ترین منبع قرن چهارم قمری و به‌ویژه تاریخ آل بویه، بریدیان و حمدانیان تبدیل کرده است، به‌خصوص که مؤلف برخی نامه‌ها و

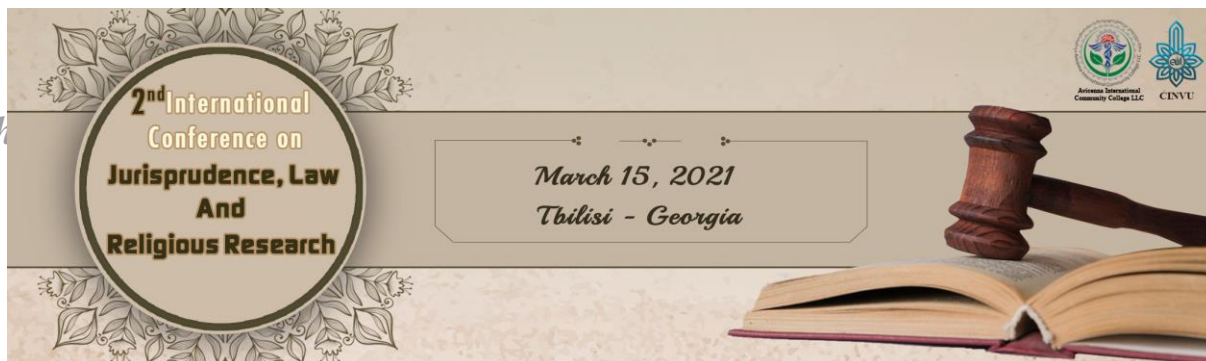
توقیعات را که ارزش تاریخی بسیار دارند، ضمیمه کتاب کرده است. همین طور حاصل دیده‌ها و شنیده‌های خود مؤلف و یا نقل از کسانی که خود شاهد وقایع بوده‌اند به همراه اخباری که او مستقیماً از قول وزیران آل بویه، به خصوص ابوالفضل ابن عمید که به بیان خودش ۷ سال ندیم وی بوده است و نیز ابومحمد مهلبی و ابوالفتح ابن عمید نقل کرده است، از اهمیت فراوان برخوردارند.

منبع مؤلف و نحوه اخذ وقایع در بخش دوره اسلامی

مسکویه در آغاز مقدمه‌اش گوید که وی تاریخ مردمان و زندگی‌نامه‌ها و اخبار شهرها و نامه‌های تاریخ را خوانده است. این خود نشانه تعدد منابعی است که وی در نوشتن تاریخش از آن سود جسته است. مسکویه در درجه نخست، بر طبری، سپس بر منابع دیگری که از برکت کتابخانه‌های بزرگ آل بویه در اختیار داشته، بر هر کدام بر حسب دوره‌های تاریخی تکیه کرده است. شناختن دقیق این منابع مستلزم آن است که منابع همه گزارشهای مسند و مرسل او را باز شناسیم. منابع مسکویه به اجمال اینهاست:

تاریخ طبری

همانطور که اشاره شد، مسکویه قبل از هر کس و هر منبع، به طبری توجه کرده است. زیرا وی تاریخ کهن را پس از حذف آنچه به کارش نمی‌آمده است و با افزودن متون پر ارزش و اضافاتی که از منابع دیگر آورده، از روزگار اوشهنگ، یا چنان که خود گوید، از دوران پس از طوفان تا سال ۲۹۵ هجری با استناد به طبری، اما به شیوه تحلیلی و عبرت آموزی خویش می‌نویسد. با توجه به این که تاریخ طبری خود تا سال ۳۰۲ هجری را در بر می‌گیرد. ابوعلی مسکویه در تا حدود سال ۲۷۰ ق بیش‌تر بر تاریخ طبری اعتماد کرده است؛ به خصوص ذکر وقایع سده ۳ ق / ۹ م در تجارب‌الامم به گونه‌ای است که به نظر می‌رسد تاریخ طبری تنها مأخذ مؤلف بوده، و بدون هیچ‌گونه تغییری در نثر طبری بدون ذکر نام وی عبارتها را عیناً نقل کرده است. به علاوه، ابوعلی مسکویه در نقل این روایات تنها به تاریخ ایران عنایت داشته، و از ذکر وقایعی که با ایران ارتباط نداشته است، به کلی چشم پوشیده، یا آنها را بسیار مختصر آورده است (مثلاً نک: وقایع سال ۲۳۰ و ۲۳۱ ق و ۲۶۷ ق).

التاجی

از اوایل سده ۴ق/۱۰م که مؤلف، دیگر مأخذ کامل و معتبری همچون تاریخ طبری را در دست نداشته، از منابع مهم و معتبر دیگر همچون کتاب التاجی اثر ابواسحاق ابراهیم صابی و تاریخ ثابت بن سنان و تواریخ دیگر استفاده کرده، اما جز در مواردی اندک، نام آن نویسندگان را نیاورده است و از آنجا که این منابع امروزه در دسترس ما نیستند، این بخش از کتاب تجارب الامم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

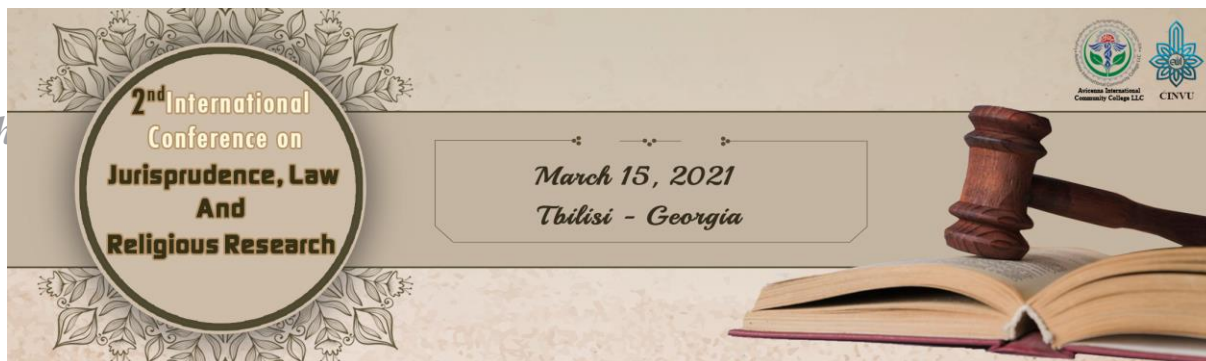
رودراوری که ذیل تجارب الامم را نگاشته، کتاب التاجی فی الدوله الدیلمیه اثر صابی را در اختیار داشته است و ضمن مقایسه آن با تجارب الامم می‌گوید: ((اواخر کتاب التاجی به اواخر کتاب تجارب الامم بسیار شباهت دارد، چندان که برخی عبارتها و الفاظ با هم یکی است)). اگرچه متن کامل کتاب التاجی امروزه در دسترس نیست، اما کتاب الوزراء اثر ابوالحسین هلال بن محسن صابی نوه وی و بخشی از تاریخ او امروز در اختیار ماست (جلد هشتم از تاریخ وی به نام الملحق بذیل الروذراوری در بردارنده حوادث ۳۹۳-۳۸۹ق، چ تهران، ۱۳۷۹ش) و هلال صابی بی شک کتاب جدش، یعنی التاجی را در اختیار داشته، و در کتاب خود از آن بهره برده است؛ چنان که رودراوری نیز قطعاتی از التاجی را نقل کرده است.

شباهت برخی عبارات در تجارب الامم با الوزراء صابی، این نظر رودراوری را به خوبی اثبات می‌کند و نشان می‌دهد که هلال صابی و ابوعلی مسکویه، هر دو از کتاب التاجی بهره برده‌اند.

تاریخ ثابت بن سنان

ثابت بن سنان تاریخش از خلافت مقتدر تا سال ۳۶۰ هجری را در بر می‌گیرد. ابواسحق هلال بن محسن برای تاریخ ثابت بن سنان تمهه‌ای نوشته است که به سال ۴۴۷ می‌رسد. دلیل بر این که مسکویه از کتاب ثابت بن سنان سود جسته تصریح خود مسکویه است (ج ۵، حوادث سال ۳۱۹ه).

نکته دیگری که از مقایسه تجارب الامم با الوزراء صابی به دست می‌آید، آن است که ابوعلی مسکویه و صابی، هر دو از کتاب تاریخ ثابت بن سنان که در بردارنده حوادث تاریخی از آغاز خلافت مقتدر تا ۳۶۰ق بوده است، نیز استفاده کرده‌اند. ابوعلی مسکویه در تجارب الامم تنها در ۳ مورد از ثابت بن سنان نام برده، اما از مقایسه تجارب الامم با الوزراء چنین برمی‌آید که استفاده ابوعلی مسکویه از تاریخ ثابت بن سنان بیش از این بوده است، زیرا در چندین مورد، صابی روایاتی را از ثابت بن سنان با ذکر نام وی نقل کرده، و ابوعلی مسکویه همان روایت‌ها را بدون آن که از ثابت بن سنان نام

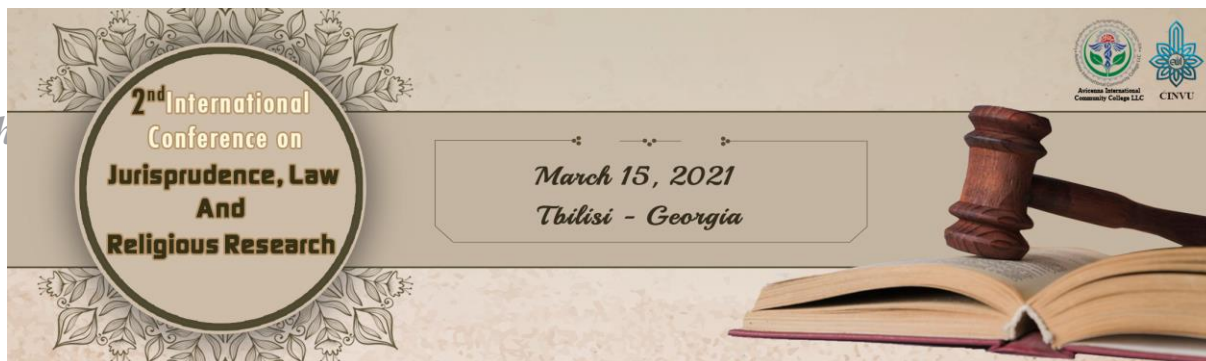
برد، عیناً آورده است. این همانندی‌ها به اندازه‌ای است که مصحح کتاب الوزراء، گاه اشتباهات یا افتادگی‌های نسخه اساس خود را با اتکا بر تجارب الامم تصحیح یا تکمیل کرده است.

گنجینه‌های بزرگ و گرانهای آل بویه

مسکویه در تجارب الامم بویژه در روزگار پیش از اسلام، متن‌های پر ارزشی را می‌آورد که در آثار مورخانی چون طبری، ابن اثیر، ابن خلدون و دیگران دیده نمی‌شود. برای نمونه اندرز اردشیر را نام باید برد که به تعبیر مینوی «ترجمه عربی آن امروزه در کتاب تجارب الامم برای ما محفوظ و علی العجاله بعد از اوستا قدیم‌ترین سندی است که در شکل کتاب برای ما باقی مانده است.» یا زندگینامه خود نوشته (اتوبیوگرافی) انوشروان و سخنرانی او که سرشار از اطلاعات صریح و مستنبطی است که پژوهندگان تاریخ آن دوره را برآستی به کار می‌آید. مسکویه این متن‌های بی‌همتا و این اضافات پر ارج را که ویژه کتاب او است از کجا آورده است؟ مسکویه افزون بر جنبه‌های فلسفی و استادی و عضویت در انجمن‌های علمی زمان و عنوانهای دیگر، سرپرست کتابخانه‌های بزرگ وزیران و امیران آل بویه، همچون ابن العمید و پسرش ابوالفتح و سپس کتابخانه بزرگ عضد الدوله دیلمی بوده است. مسکویه به مدت هفت سال خازن کتابخانه ابن العمید بود، (تجارب الامم ج ۶ حوادث سال ۳۵۹ هـ) کتابخانه‌ای که فهرست آن ۱۰۵۶ برگ بود و سرشار از کتابهایی که همه زمینه‌های علم و ادب را شامل می‌گردید. مسکویه خود گوید (حوادث سال ۳۵۵) کتابهای آن بیش از صد بار می‌شد. یا کتابخانه بزرگ عضد الدوله دیلمی، کسی که مسکویه تجارب الامم را هم به نام او نوشته است. مقدسی در احسن التقاسیم (ص ۴۴۹) آن را چنین وصف می‌کند: «گنجوری از بزرگان شهر بر این کتابخانه اشراف دارد. هیچ کتابی نبود که تا آن زمان تصنیف شده باشد و عضد الدوله آن را در کتابخانه‌اش گرد نیاورده باشد. در هر سوی آن گنجینه‌هایی است. به همه دیوارهای دالان و آن گنجینه‌ها، اطاقکهایی از چوب منقوش به درازای یک قد و پهنای یک ذرع چسبیده است... دفترها بر رفها چیده شده‌اند. برای هر دسته از آنها اطاقکها و فهرستهایی است و بویژه که نام کتابها در آن ثبت شده است. جز بزرگان کسی را بدان راه نیست.» بدون شک، مسکویه از این گنجینه‌ها سود فراوانی برده است. مایه‌های تاریخی ویژه‌ای که منحصر در کتاب او دیده می‌شود - خواه درباره پیش از اسلام خواه پس از اسلام - برگرفته از منابعی است که در آن گنجینه‌ها فراهم بوده است.

مشاهدات شخصی نویسنده

مسکویه هنگامی که حوادث سال ۳۴۰ هجری را آغاز می‌کند گوید: «بیشتر گزارشهایی که پس از این سال می‌آورم از مشاهده‌ها و دیده‌های خود من، یا گزارشی است همسنگ دیده‌های من که از دیگران شنیده‌ام. زیرا همچون استاد رئیس ابوالفضل محمد بن الحسین بن العمید - که خدا از او خشنود باد - در این یا آن واقعه، تدبیرهای خویش را، و پیش آمدهای

را که برای وی رخ داده، به من خبر داده است. گزارش چنین کسی در این که بدان اعتماد کنم و به راستی آن اطمینان یابم، از دیده‌های خود من کمتر نتواند بود. نیز مانند ابو محمد مهلبی - که رحمت خدا بر او باد - بیشتر حوادث روزگارش را برای من باز گفته است، و این به علت طول صحبت و کثرت مجالست با وی بوده است. بسیاری از بزرگان عصر این دو تن، خبرهایی به من داده‌اند که از آنها پند توان گرفت. من همه رخدادهایی را که در یاد دارم، و آن چه را که از دیگران شنیده، یا خود آزموده‌ام، همه را به خواست خدا باز خواهم گفت.»

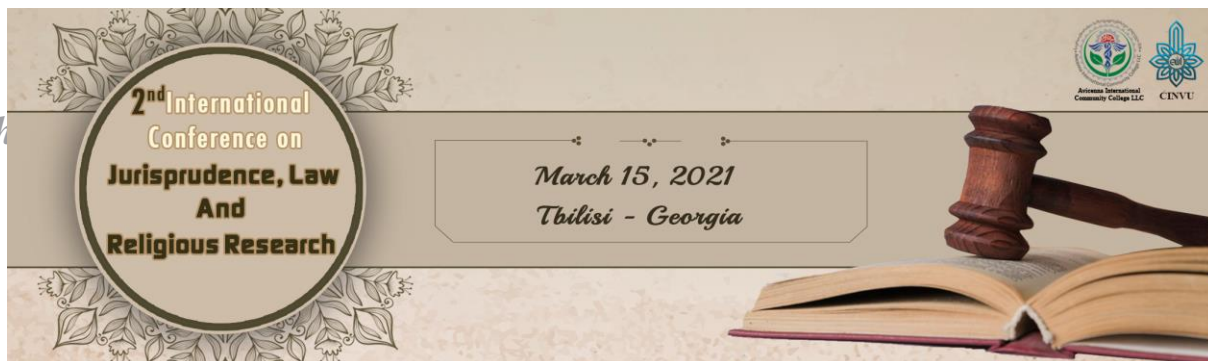
باری، تاریخ مسکویه - به هر روی - تا سال ۳۶۹ هجری را در بر می‌گیرد و از آن در نمی‌گذرد. با این که وی تا ۴۲۱ هجری، یعنی نیم قرن پس از آن نیز زیسته و به دلیلی که اینک بر ما معلوم نیست، از نوشتن بازمانده تاریخ روزگارش باز می‌ایستد. با این همه در آن جا که سخن از قرن چهارم و روزگار آل بویه است، تجارب الأمم به عنوان مأخذ دست اول، یا به گفته مارگلیوت (lanigiro) می‌درخشد.

شیوه تدوین و نگارش

ابوعلی مسکویه در ذکر حوادث سال ۳۴۰ ق تصریح کرده که پس از این بیش تر آنچه را که نقل می‌کند، وقایعی است که یا خود شاهد آن بوده، یا از قول شاهدان عینی و به ویژه بزرگانی چون ابن عمید و ابو محمد مهلبی شنیده است. این سخن برخلاف نظر برخی محققان، بیانگر آن نیست که مؤلف وقایع را به روز می‌نوشته است. شواهدی نشان می‌دهد ابوعلی مسکویه بسیاری از وقایعی را که خود شاهد آن بوده، و یا از اشخاص موثق شنیده، بعدها به نگارش درآورده است؛ مثلاً مؤلف در ذکر وقایع ۳۴۰ ق تا دست کم ۳۵۲ ق هر جا از مهلبی (د ۳۵۲ ق) و ابن عمید (د ۳۶۰ ق) نقل قول می‌کند، عبارت «رحمة الله» و «رضی الله عنه» را به کار می‌برد. این اشاره نشان می‌دهد که وی وقایع این سالها را دست کم پس از مرگ این دو وزیر، یعنی مدتها پس از ۳۴۰ ق نگاشته است. به علاوه، خود ابوعلی مسکویه در ذکر وقایع سال ۳۴۰ ق می‌گوید: «... مهلبی، رحمه الله، بیشتر وقایعی را که در روزگار خود او (یعنی دوران وزارتش) اتفاق افتاده بود، برایم نقل کرد.»

حال آن که مهلبی ۵ سال بعد، یعنی در ۳۴۵ ق به وزارت معزالدوله درآمده است.

همچنین مؤلف در حوادث سال ۳۵۲ ق در شرح ماجرای مسمومیت و قتل مهلبی یاد آور می‌شود که این واقعه را مدتها بعد و چون آن روزگار به سر آمد از شخصی به نام فیروز، پزشک معالج مهلبی شنیده است؛ نیز به هنگام ذکر فضایل ابوالفضل ابن عمید درباره وقایع سال ۳۵۹ ق می‌گوید: گوشه‌ای از تدابیر ابن عمید را در سیره عضدالدوله ذکر خواهد کرد و همچنین سیره عضدالدوله را ۶ سال بعد در وقایع سال ۳۶۵ ق آورده است. همچنین در ذکر اتفاقات سال ۳۶۱ ق درباره سوء تدبیر ابوالفتح ابن عمید یاد آور می‌شود.

در کهن ترین و معتبرترین نسخه تجارب الامم، کتاب بر پایه دوره‌های تاریخی به ۶ بخش تقسیم شده است: بخش یکم، رویدادهای روزگار پیشدادیان تا ۳۷ق؛ بخش دوم، سالهای ۱۰۳-۳۸ق؛ بخش سوم، ۱۹۱-۱۰۴ق؛ بخش چهارم، ۱۹۱-۲۳۳ق؛ بخش پنجم، ۳۲۶-۲۳۴ق؛ و بخش ششم، ۳۲۶-۳۶۹ق. که در دو بخش کلی «پیش از اسلام» و «دوره اسلامی» بررسی می‌شود.

بخش های کتاب بر اساس نسخه ایاصوفیا به شکل زیر است:

بخش نخست: رخدادهای تاریخی از روزگار پیشدادیان تا سال ۳۷ هجری

بخش دوم: حوادث سال ۳۸ تا سال ۱۰۳ هجری.

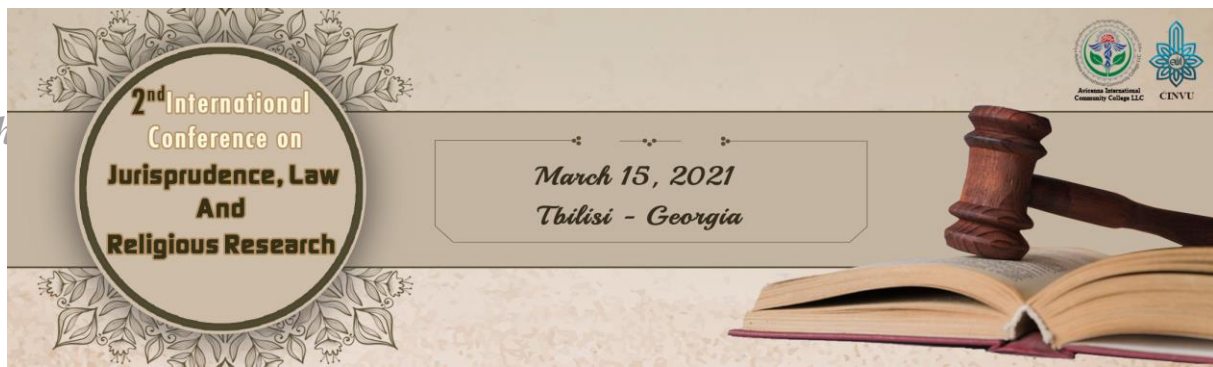
بخش سوم: رخدادهای سال ۱۰۴ تا ۱۹۱ هجری.

بخش چهارم: رخدادهای سال ۱۹۱ تا ۲۳۳ هجری.

بخش پنجم: حوادث سال ۲۳۴ تا ۳۲۶ هجری.

بخش ششم: رخدادهای سال ۳۲۶ تا ۳۶۹ هجری.

مسکویه روشی را که در نوشتن تاریخ برای خود برگزیده است هرگز از یاد نمی‌برد و آن را در جای جای کتابش گوشزد می‌کند. مسکویه، چنان که روزنتال می‌نویسد، «در تاریخ نویسی بر پایه بلندی ایستاده است. کم پیش می‌آید که وی به گزارشهای بی‌ارزش تاریخ ارج نهد. آنچه را که دارای ارزش تاریخی است به خوبی باز می‌شناسد و روایات تاریخ را با سامانی خرد پذیر باز می‌گوید و پیوندی را که در میان حوادث وجود داشته است به خواننده‌اش می‌نماید.» مورخان اسلامی همگی به تاریخ از آن رو نگریسته‌اند که تاریخ درس است، اندرز است و می‌توان از آن پند گرفت، اما تنها کسی که در این باب استدلال حکیمانه و فلسفی کرده و دید اخلاقی داشته و جا به جا در کتاب خود به موارد تجربه و فواید عملی اشاره کرده مسکویه است و او قایل به اصالت عمل و اصالت تجربه بوده است. نکته دیگری که در کار مسکویه چشمگیر است این است که وی تاریخ خود را در کمال بی‌طرفی نوشته است و چنان که مارگلیو نیز اشاره می‌کند، وی در خدمت امیران و وزیران آل بویه می‌زیسته و از نزدیکان ایشان بوده است. از این رو انتظار می‌رفت

که در تاریخش، ایشان را بی دریغ ستایش کند. ولی می‌بینیم که نه تنها از ایشان جانب نگاه نداشته، بل بی طرفی شگرفی نشان داده و بد و نیک خوی و کردارشان را باز نموده است.

نقد کتاب

از آنجا که نقد یعنی دیدن نقاط قوت و ضعف همراه یکدیگر، به دور از انصاف است که نقاط مثبت و پراهمیت این کتاب نادیده گرفته شود. از جمله اقدامات مثبت وی پرهیز از روش نقلی صرف در آوردن گزارشهاست و همان طور که اشاره شد تاریخ را به منزله عبرت می‌نگرد و از آوردن آنچه با هدف وی مطابقت ندارد خودداری می‌کند. همچنین وی تاریخ زمانه خود را در کمال بی طرفی نوشته و با وجود اینکه در دولت آل بویه دارای سمت بوده از امرای زمانه، سوء مدیریت آنان و وضعیت جامعه خود نیز انتقاد می‌کند و بدین ترتیب مورخی مصلحت اندیش نبوده است. او همین طور وظیفه مورخ را نقد اوضاع و حوادث تاریخی روزگارش بر شمرده. مسکویه در ذکر حوادث زمانه خود به خوبی به اصول خویش پایبند است. با مطالعه سطحی کتاب می‌توان به این موضوع دست یافت که مولف کتاب دارای تشخیص درست، دقیق و برپایه خرد در بیان رخدادهاست. همینطور به دنبال یافتن علت برای هر حادثه ای است.

این کتاب در سال ۱۳۶۹ با ترجمه ابوالقاسم امامی توسط انتشارات سروش (انتشارات صدا و سیما) در دو جلد منتشر شده است. ترجمه دیگری هم از جلد های ۵ و ۶ این کتاب به فارسی از علینقی منزوی موجود است که انتشارات توس آن را منتشر کرده است. انتشارات زرین نیز ترجمه ای از محمد فضائی را در سال ۱۳۶۶ به زیور طبع آراسته است.

ترجمه ها

چاپ

نخستین بار مجلدات ۱، ۵ و ۶ تجارب الامم میان سالهای ۱۹۰۹-۱۹۱۷م به کوشش کائانی به صورت تصویری و سپس مجلدات ۵ و ۶ آن در ۱۹۱۴م به کوشش آمدرز در قاهره منتشر شد. ابوالقاسم امامی تمام اجزاء کتاب در ۸ جلد به همراه ذیل رودراوری بر تجارب الامم و جلد ۸ از تاریخ هلال صابی را در ۱۳۷۹ش در تهران منتشر کرده است. همچنین دارالکتب العلمیه در بیروت این کتاب را با تحقیق سید کسروی حسن به چاپ رسانده است.

نسخه های خطی

از نسخه های خطی تجارب الامم جز دو نسخه که از دید کمیت کامل است، و نیز چند پاره نسخه، در دست نیست:

۱. ایاصوفیا (شماره ۳۱۱۶ تا ۳۱۲۱). در تصحیح متن تجارب الامم اساس کار ما همین نسخه است. این نسخه از لحاظ کمیت کامل است و همه بخشهای ششگانه تجارب الامم را (بدون احتساب ذیل) در بر می گیرد. به خط محمد بن علی بن محمد ابو طاهر بلخی است. کتابت بخش نخست در ربیع الاول سال پانصد و پنج (۵۰۵) هجری و بخش پایانی آن یعنی بخش ششم در ربیع الاول سال پانصد و شش (۵۰۶) هجری یعنی در مدت یک سال پایان پذیرفت. قطع نسخه کوچک است. هر صفحه دارای ۱۲ سطر و هر سطر مشتمل بر ۱۳ کلمه است. آغاز بخش نخست پس از بسم الله الرحمن الرحیم، چنین است: «الحمد لله رب العالمین، حمد الشاکرین و صلواته علی محمد النبی و آله أجمعین. قد أنعم الله علينا معاشر خدم مولانا الملك السيد الأجل...»، و پایان بخش ششم چنین: «إلا أنه لم يظهر أمره لأحد. هذا آخر ما عمله الأستاذ ابو علی احمد بن محمد بن یعقوب مسکویه - رضی الله عنه - و صلواته علیه محمد النبی و آله أجمعین و حسبنا و نعم الوکیل. بخش بندی نسخه ایاصوفیا چنین است:

بخش نخست: ایاصوفیا، شماره ۳۱۱۶. تعداد برگ ۲۹۶ (۵۹۱ ص) این بخش رخدادهای تاریخی را از روزگار پیشدادیان تا سال ۳۷ هجری در بر می گیرد.

بخش دوم: ایاصوفیا، شماره ۳۱۱۷، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، میکرو فیلم شماره ۱۲۰ و عکس شماره ۲۹۰. مشتمل بر حوادث سال ۳۸ تا سال ۱۰۳ هجری.

بخش سوم: ایاصوفیا، شماره ۳۱۱۸. تعداد برگ ۲۹۷ (۵۹۳ ص)، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، میکرو فیلم شماره ۱۲۱ و عکس شماره ۲۴۴. مشتمل بر رخدادهای سال ۱۰۴ تا ۱۹۱ هجری.

بخش چهارم: ایاصوفیا، شماره ۳۱۱۹، تعداد برگ ۲۹۰ (۵۸۰ ص)، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، میکرو فیلم شماره ۱۲۲ و عکس شماره ۲۹۳. مشتمل بر رخدادهای سال ۱۹۱ تا ۲۳۳ هجری.

بخش پنجم: ایاصوفیا، شماره ۳۱۲۰، تعداد برگ ۲۹۳ (۵۸۵ ص). مشتمل بر حوادث سال ۲۳۴ تا ۳۲۶ هجری.

بخش ششم: ایاصوفیا، شماره ۳۱۲۱، تعداد برگ ۲۶۰ (۵۲۰ ص). مشتمل بر رخدادهای سال ۳۲۶ تا ۳۶۹ هجری.

نسخه ایاصوفیا نسخه ای است به لحاظ قدمت و صحت نسبی بسیار ارزشمند.

نسخه ایاصوفیا و خاورشناسان: خاورشناس کایتانی (inateaC) بخشهای نخست و پنجم و ششم نسخه ایاصوفیا را از سوی بنیاد گیب به طور عکسی (elimiscaf) منتشر کرد. (لیدن، به ترتیب در سالهای ۱۹۱۷، ۱۹۱۳، ۱۹۰۹ م). بنیاد گیب تصمیم داشت که پس از نشر عکسی بخش ۵ و ۶ که ادامه تاریخ طبری به حساب می آمد و جای خالی آن بیشتر احساس می شد، بخشهای میانی این اثر (بخشهای ۴، ۳، ۲) را نیز دنبال کند (vix.P, ecaferP, aniteaC) تا سرانجام و در شرایط

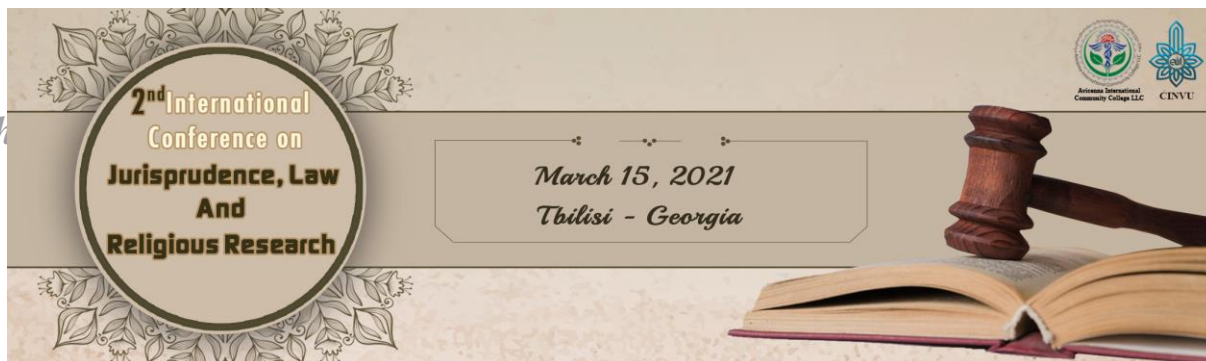
مساعد به تصحیح همه بخشها پردازد. ولی کایتانی و یارانش در بنیاد گیب به دلایلی که شرایط دشوار جنگ اول، از آنها بود، در عمل ناکام ماندند و این سه بخش همچنان متروک ماند. چاپ عکسی کایتانی همراه با ملحقاتی است به زبان انگلیسی از این قرار: در بخش نخست، مقدمه کایتانی (۵ صفحه)، سخنی از آمدروز (zordema) درباره مسکویه (۱۳ صفحه) فهرست مطالب و فهرست اعلام بخش اول به قلم ملونی (inoleM.G) لسترنج (egnartseL.G) فهرست مطالب و فهرست اعلام را پیش از چاپ یک بار دیده بوده است.

در بخش پنجم، مقدمه ای از کایتانی (۴ صفحه)، فهرست مطالب و فهرست اعلام. اما در بخش ششم، جز مقدمه لسترنج (۲ صفحه) چیزی پیوست نشده است. آمدروز بخشهای پنجم و ششم نسخه ایاصوفیا را با حذف ۵۶ صفحه از آغاز بخش پنجم و الحاق ۲۸ صفحه نخست بخش ششم به انتهای بخش پنجم منتشر کرد و ذیل تجارب الأمم نوشته ابو شجاع ظهیر الدین رودراوری (مشمتم بر سالهای ۳۶۹ تا ۳۸۹ هجری) را همراه با بخش هشتم تاریخ ابو الحسین هلال بن المحسن بن ابراهیم صابی کاتب (مشمتم بر سالهای ۳۸۹ تا ۳۹۳) در یک مجلد، به دو مجلد پنجم و ششم افزود. (قاهره ۱۹۱۴-۱۹۱۶) آمدروز در نیمه راه تصحیح ذیل در گذشت که مارگلیوت نیمه دوم آن را تصحیح کرد و کار را به پایان برد (مارگلیوت، مقدمه (I.P.) پس، همه آن چه آمدروز و در نهایت مارگلیوت تصحیح و چاپ کردند دو مجلد پنجم و ششم تجارب الأمم بود با افزودن یک مجلد الحاقی (ذیل رودراوری + بخش هشتم تاریخ هلال صابی). ترجمه انگلیسی مارگلیوت: دو بخش پایانی پنجم و ششم و بخش الحاقی (رودراوی + هلال) را مارگلیوت (htuoilograM) ترجمه کرد و یک مقدمه (۱۱ صفحه) و فهرست در ۱۴۴ صفحه بدان افزود که مقدمه و فهرست در یک مجلد جداگانه است.

ترجمه مارگلیوت همراه با متن عربی به چاپ رسیده است. (آکسفورد ۱۹۲۰-۱۹۲۱ م.).

۲. نسخه کامل ملک به شماره ۴۱۴۵. نسخه ای است از لحاظ کمیت کامل. در یک جلد رحلی بزرگ و در ۱۰۱۴ صفحه. آغاز و انجام آن با آغاز بخش نخست و پایان بخش ششم نسخه ایاصوفیا برابر است. نام کتاب محمود طباطبایی اردستانی است. تاریخ استنساخ ۱۲۹۴ قمری. خوش خط ولی پر غلط است. علاوه بر بیاض که در آغاز آن بسیار است، سراسر نسخه آکنده از تصحیف و اشتباه است. این نسخه به تنهایی قابل اعتماد نیست.

۳. نسخه ناقص ملک. به شماره ۴۳۲۴. تعداد برگ ۲۳۱ (۴۶۲ ص) قطع وزیری، نام کاتب محمد بن داود حسینی مشهدی. تاریخ استنساخ ۱۳۰۷ قمری. آغاز: «و دخلت سنه احدى و مائه...» پایان: «فلم یؤثر شیئا فلما نظر... تمت...» این نسخه حوادث سال ۱۰۱ تا ۲۵۶ هجری را در بر می گیرد. ظاهرا مجلد میانی دوره سه جلدی تجارب الامم است که مجلد اول و سوم آن مفقود است.

۴. نسخه ناقص آستان قدس. (به شماره ۴۰۹۰)، دانشگاه تهران، مرکزی، میکروفیلم شماره ۱۶۳۸ و عکس شماره ۶۱۸۸/۳ (سه بخش)، ۲۵۷ برگ، ۵۱۴ صفحه (جمع سه بخش) - آغاز و پایان آن برابر با نسخه ناقص ملک است. تاریخ کتابت ۱۲۹۷. این نسخه نیز مجلد میانی دوره سه جلدی تجارب الامم است.
۵. نسخه پاریس. (B.A,refehS.5838,barA.taN.lbiB,siraP۱) نسخه‌ای است ناقص مشتمل بر حوادث ۲۴۹ تا ۳۱۵ هجری. (کایتانی، مقدمه IIIIX)
۶. بادلیان. (ON.liru;357,hsraM.۸۰۴) این نسخه نیز ناقص است و فقط حوادث ۳۴۰ تا ۳۶۵ هجری را در بر می‌گیرد.
۷. آمستردام. (gnoJed.taC,۱۰۷) مشتمل بر حوادث سالهای ۱۹۶ تا ۲۵۱ هجری. (کتابشناسی تجارب الامم نرم افزار نورالسیره)

منابع

- مسکویه الرازی، ابو علی، ۱۳۷۹، تجارب الأمم، تحقیق ابو القاسم امامی، چاپ دوم، تهران، سروش
- مسکویه الرازی، ابو علی، ۱۳۶۹، تجارب الأمم، جلد یکم: مترجم ابو القاسم امامی، تهران، سروش
- مسکویه الرازی، ابو علی، ۱۳۷۶، تجارب الأمم، جلد ۵ و ۶، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، توس
- روذآوری، محمد، ۱۳۷۹، دلیل تجارب الامم، به کوشش ابو القاسم امامی، تهران، سروش
- ابن جریر طبری، محمد، ۱۳۷۵، تاریخ طبری، ترجمه ابو القاسم پاینده، تهران، اساطیر
- ابن الاثیر، عز الدین أبو الحسن، ۱۳۸۵/۱۹۶۵، الکامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۱ ق)، العبر، به کوشش خلیل شحاده، بیروت، دارالفکر
- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ۱۳۸۵ ش، ترجمه علینقی منزوی، تهران، کومش
- دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، (۱۳۶۷)، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
- مغربی، حسن و رضوی، سید ابو الفضل، بررسی تاریخ نگاری مسکویه در تجارب الامم با تاکید بر منابع، دو فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، سال هشتم، شماره چهاردهم، بهار و تابستان ۲۱۱، ۱۳۹۶ الی ۲۳۳
- کتابشناسی کتاب تجارب الامم در نرم افزار نورالسیره
- وبسایت www.wikifeqh.ir